

İBN AL-FAKİH'İN TÜRLERE AİT HABERLERİ

Prof. ZEKİ VELİDİ TOGAN

Arapların büyük coğrafya âlimlerinden Hemedanlı İbn al-Fakih'in milâdî 902 de (zannımca biraz daha muahhar, belki 925-30 sırasında) telif ettiği *Kitâb al-Büldân* nam eserinin muhtasar bir şekli Atıf Efendi kütüphanesinde N. 171 'de "Muhtasar al-Büldân,, ismi altında ve 'Ali bin Ca'far al-Şazarı'nın eseri olarak kaydedilen nüshadan malûmdur. Bu muhtasar şekil, Holandalı müsteşrik M. De Goeje tarafından "Arap Coğrafyacıları Kütüphanesi,, külliyyatının beşinci cildi olarak neşredilmiştir. Eserin, Yaküt Hamevî'ye göre, 1000 sayfa tutan mufassal aslı, bu müellif ve Ahmed Tusi gibi bazı zevat tarafından istifade edilmişse de, kaybolmuş sayılıyordu; fakat o, 1923 te Meşhed'de İmam Rıza Ravzası kütüphanesinde tarafımdan bulundu. Kitabın Meşhed nüshası da tam bir nüsha değildir. Maamafih eserde Türklere ait bahisler bu yazmada tam olarak mevcut bulunmaktadır. Bu bahis, yazmada ancak 15 sayfa (varak 168 a- 175 a) tutmaktadır. Fakat müellif, yahut onun eserini diğer bazı eserlerle bir araya getirerek bir "Mecmua,, tertip eden iki zat, bu bab'a kendilerinin muasırları olan diğer iki müellifin (Ebu Dulef ile İbn Fadlân'ın) Türk illerine yaptıkları seyahat hâtıralarını ilâve etmişlerdir. Böylece bu yazmada Türklere ait bahisler 90 sayfa (var. 168 a-212 b) tutmuştur. Oğuz, Bulgar ve Hazarlar memleketine seyahat eden İbn Fadlân'ın eserini ben 1940 'da neşrettim. Aynı senede onu Ruslar da neşrettiler. Ebu Dulef'in seyahatnâmesi iki risaleden ibarettir. Bunlardan Orta Asya Türk illerine, Çin'e ve Hindistan'a yaptığı seyahatın intibalarını ihtiva eden "İlk Risâle,,si, Yaküt Hamevî'de "Sın,, maddesinde münderic bulunduğundan, W. Gregoryev, J. Marquart, G. Ferrand ve O. Sauer gibi zevat tarafından tetkik edilmiştir. Fakat bunu ikmal ederek kaleme alınan "İkinci Risâle,,si, ancak Meşhed yazmasında keşfedildiğinden, henüz kimse tarafından tetkik edilmiş değildir. İbn al-Fakih'in ve Ebu Dulef'in Türklere ait malûmatının metnini ve tercümesini izahlarla neşre hazırlamış olduğumu bildirirken burada bunların küçük hülâsalarını arz etmek istedim.

Mufassal Kitab al-Büldân'da Türklere ait olan fasıl (al-ğavl fi'l-Atrāk) da münderiç malûmatın bir kısmı İbn al-Fakih'in kendisi tarafından toplanmış olabilir, fakat ekserisi —Yakût Hamevî'nin de kaydettiği gibi¹— müellifin muasırı olan Samaniler veziri coğrafyacı Ceyhânî'nin al-Mesâlik va'l-Memâlik'inden, İbn Khurdâbeh'den ve sair müelliflerin eserlerinden alınmıştır. Verilen malûmatın tetkiki, bunlardan bazılarının, müelliften iki asır öncesine ait olduğunu göstermektedir.

İbn al-Fakih, başta Türklere ait olmak üzere, Peygamber tarafından söylendiği rivayet edilen hadisleri nakletmiştir, sonra Türk kabilelerini saymış ve herbirini ayrı ayrı tarif etmiştir. Buna göre: Tokuzoğuz, Karlık, Oğuz (Guz) ve Kimaklar Türklerin hâkim uruklarıdır. Bunlardan Tokuzoğuzlar, bir rivayete göre, medenî, diğer rivayete göre "Türklerin Arabı,, dır, yani bedevîdirler, çadırlarda yaşar ve bir yerden diğerine göç ederler. Karlıklar Semerkand'a yakın yerlerde yaşarlar, onlar Türklerin aristokrasi tabakasını teşkil ederler. Kimaklar (yani Altay ve İrtiş Türkleri) de hâkim zümredendirler ve Türkler nazarında azizdirler. Türgiş uruğu, köy ve kasabalarda yaşayan medenî Türklerdir. Ezgiş (Bezgiş yazılmış) Türkleri ise, sakalları büyük olan bir zümredir. Muahharen Karahanlı devletini kuran Hakanlar burada zikri geçen Türgişler arasında yaşamışlar, fakat, hâkimiyet onların elinde olmadığından, zikredilmemiş, hâkim zümre sıfatıyla Tokuzoğuz ve Karlıklar zikredilmişlerdir. Bu da, İbn al-Fakih'de Türk uruğlarına ait verilen malûmatın 750-840 seneleri arasında Tokuzoğuz ve Karlıkların hükümlanlık ettikleri devri tasvir eden bir kaynaktan alınmış olduğunu gösterir. Bu menba da, İbn Khurdadbeh'in 840 senesi hududunda tasnif ettiği *al Mesâlik va'l-Memâlik* kitabıdır, ki bunun da mufassal şekli daha bulunmamış, yalnız bir muhtasar şekli bize vasıl olmuştur. İbn al-Fakih, Türk şehirlerinin 16 olduğunu zikreder; bu da İbn Khurdadbeh'in bize kadar gelen muhtasar şeklinde ve ondan naklen İdrîsî'de zikredilen bir teferruatır. Az sonra İbn al-Fakih "Mâzyâr'ın kâtibi Ali bin Zeyn,, den naklen Türklerin istihkâm yapmakta mehâretlerine dair bir hikâye anlatmaktadır. Bu Mâzyâr da ilk İslam tarihinde maruf Demâved Âli Bâvend (Benî Ķarîn)

¹ *Irşâd al-arih*, Margholiuth neşri, II, 63.

sülâlesinin milâdî 840 senesinde öldürülen son hükümdarı Mâzyâr'dır. Yani İbn al-Fakih'in bu nakli de herhalde İbn Khurdadbeh'den alınmıştır.

İbn al-Fakih'in milâdî 8 inci yüzyıla ait olarak naklettiği haberlere gelince; bunların başında Emevîlerin Türk hakanları ile temaslarına ait bir kayıt gelmektedir. Buna göre, Emevî halifesi Hişam bin Abdülmelik (724-743) kendi çağdaşı olan Türk hakanını islâmiyete davet ederek elçi göndermiştir. Elçi geldiği ve huzura kabul olduğu saatte, hakan, eyer yapmakla meşgul bulunuyormuş. Yani tebaası gibi bir sanatle meşgul olan hakan, elçi geldiğinde dahi, bu gibi meşgalesinden ayrılmaya lüzum görmemiştir. Elçi ile görüşükten sonra onu "eti çok, fakat ekmeği az,, olan bir evde misafir etmiş ve (galiba nezdinde halifenin elçisi bulunması dolayısıyla) bir resmi geçit yapmıştır. Bu resmi geçitte hakanın on ordu kumandanı, beheri onar bin ağır silâhlı askerle bir tepe yanına gelerek bayraklar açıp selâmıyarak ve galiba "hura,, yahut "yaşa,, karşılığı olan "cah cah!,, nidalarıyla hükümdarın yanından geçmişlerdir. Hakan bu orduya işaret ederek Arap halifesi elçisine "bunlar hecâmetle (yani doktorlukla), papuççulukla ve terzilikle meşgul insanlar değildirler, müslüman olurlarsa (yani sizinle sulh akdederek memleketinize akın icra etmekten vazgeçerlerse) nereden yiyecek bulurlar? demiştir. İbn al-Fakih'in bu rivayetini Yakut'un naklinden öğrenen J. Marquart'ın haklı olarak tesbit ettiği gibi, bu hakan, Orhun kitabelerinde "On ok kaganı,, diye tavsif edilen Batı Göktürk hakanı olmuştur ve herhalde Hişam'ın muası olan Solu Kagan bahis mevzuudur.

Sekizinci yüzyıla ait diğer haber de, bir memuriyetle, herhalde elçi olarak, Tokuzoğuz ve Kimak hakanlarını ziyaret eden Temim bin Baħr al-Muṭavvi'i'nin bu memleketlerde gördüklerine dair verdiği malûmattır. Temim bin Baħr Tokuzoğuz hakanı başkentine, Isıkgöl yanındaki Barsgan şehrinden, hakanın posta atları ile 4 aylık mesafeyi 40 günde kat'ederek, büyük bir süratle gelmiştir. Yolun (galiba gidiş yerine dönüş yolu anlatılmış) yarısı (20 gün) kasaba ve köyleri bulunmayan bozkırlarda, diğer yarısı ise tekmil ahalisi, yahut ekserisi, Türk ve çoğu da manihast olan medeniyet sahasında, kasaba, şehir ve köylerde geçmiştir. Temim, Tokuzoğuz paytahtına nasıl geldiğini şehrin demir kapılarını, hakanın sarayını, onun 5 fersaktan görülecek kadar yüksek ve muhteşem olduğunu,

şehrin ve etraf köy ve kasabaların memuriyetini, pazarlarını kısaca tavsif etmiştir. O hakanın memleketinde manihaî dininin intişar etmiş olduğunu, ordugâhını, korularını, haralarını ve ordu atlarını, yine Tokuzoğuz hakanına tâbi olan Barsgan'ın 4 şehirden ibaret olduğunu, ahâlisinin cengâverliğini, Karlıklarla savaşlarını, buradaki gölün, yani Isıkgölün, etrafını ihata eden dağları, ormanları, gölün dibinde, muasır Avrupalı seyyahların da müşahede ettiği eski (herhalde zelzeleler neticesinde su altında kalan) şehir enkazı bulunduğunu, Barsgan ahâlisinin bu gölü senede mahsus bir şekilde, yani merasimle dolaşarak takdis ettiklerini, bu göle Tibet'ten, yani o zaman "Dış Tibet,, tesmiye olunan Kâşgar tarafı dağlardan, akıp gelen nehirleri birer birer anlatmıştır. Gerçi Temîm, Tokuzoğuz'un ön tarafında 300 fersahta Çin hududu başladığını, Kimakların "sol tarafta,, kimse ile ihtilât etmiyen bazı yabancı Türklerin de "sağ tarafta,, bulunduğunu zikretmiştir, fakat bu "sağ,, ve "sol,, un Barsgan'dan Orhun'a giden seyyahın sağ ve solu olarak kabul etmek icabeder. Temîm, Tokuzoğuz memleketinin merkezini Isıkgöl'deki Barsgan'dan mu'tad yürüyüşle 120 günlük bir mesafede, soğuğu çok şiddetli ve seyyahlara ancak 6 ay zarfında açık olan bir yer olarak göstermiş olması da bunu teyid eder. Kimak hakanı memleketine Taras (Evliyaata) dan 7 fersahta bulunan Kerâket ismindeki iki büyük ve mamur köyden gidildiği, ve Kimak hakanının karargâhına 80 günde varıldığı, ahâlinin hep çadırlarda yaşayan göçebeler olduğu, hakanın karargâhı yanında köyler ve imaretler bulunduğu, hakanın yanında daimî olarak 20.000 kadar asker bulunduğu anlatılmıştır. Temîm bin Bahr ziyaret ettiği Tokuzoğuz hakanının, Çin imparatorunun kızıyla evlenmiş olduğunu ve Çin imparatorunun kendisine her yıl yarım milyon top nefis ipek kumaşı (firind) tediye etmeğe mecbur etmiş olduğunu kaydetmiş, manihaizmin ahali arasında intişar ettiğini söylediği halde hakanın kendisinin manihaî dinini kabul ettiğini zikretmemiş olduğundan bu hakanın milâdî 746-759 senelerinde hükümet süren Moyunçur Kagan olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çin kaynaklarına ve kitabelere göre bu vasıfları haiz olan Tokuzoğuz hakanı ancak Moyunçur Kagan olmuştur. Manihaizm de ancak Moyunçur'un halefi olan Bökü Kagan tarafından kabul edilmiştir. Temîm'in geldiği sırada Isıkgöl'deki Barsgan şehri, Tokuzoğuz hakanına tâbi olmuştur. Buna nazaran Temîm'in

seyahati Isıkgöl mıntakasının 8 inci yüzyılın ilk yarısında bulunduğu Çin tabiiyetinden artık kurtulmuş olduğu bir zamanda, yani general Kao-siyen-çe idaresindeki Çin imparatorluk ordularının 751 senesinde Talas (Evliyaata) yanında Arap orduları kumandanı Ziyad bin Sâlih tarafından maglûp edilerek Türkistan'dan tardedilmesi hâdisesinden sonra vâki olmuştur. O halde bu seyahat, Moyunçur'un 759 da vefatından önce ve 751 de Çinlilerin Batı Türkistan'dan tardinan sonra, yani 751-759 seneleri arasında yapılmıştır. İbn al - Fakih'in "imam,, diye talkip ettiği Temim hakanın resmî postası ile seyahat etmiş olduğundan Abbasi halifesi Abdullah al-Seffah zamanında, yahut oğlu Mansur'un halifeliğinin ilk senelerinde Arap hükûmeti tarafından gönderilmiş olduğu anlaşılır. Buna nazaran o, Kimak hakanına da, aynı maksadla gönderilmiş olacaktır. Bağdad hükûmeti ve onun Horasan vali-i umumiliği Çinlilere karşı Tokuzoğuz ve Kimak hakanlarının dostluğunu elde etmek istemiş olması pek tabiidir.

İbn al-Fakih, ihtimal, aynı Temim'in ifadelerinden alarak, Türklerin hayvanları, hayvan beslemeleri, yemin etme, izdivac, aile hayatı, evlâd terbiyesi, avcılıkları, semmür, sencep ve hutu ticareti gibi hususlara ait malûmatı vermiştir. İbn al-Fakih Tokuzoğuzların Çinlilerle ve Semerkandlilerin iştirakiyle Abbasi halifesi Harunurresid yahud Mehdi zamanında iki defa harbe giderek muzaffer olduklarından, esir edilen Çinli sanatkârları çalıştırarak Semerkand'de kâğıd, eyi silâhlar ve diğer harp âletleri imali yolunda başarılar elde ettiklerini Vaşcirdli (şimdiki Feyzabad'dan) Ebu 'l-Fadl'ın ağzından naklen hikâye etmiştir.

Bir de İbn al-Fakih, Türklerde yede taşı ile yağmur yağdırmak marifeti olduğuna dair söylenen hikâyeleri, birçok tarihî şahsiyetlerin isimlerini de zikrederek, nakletmiştir. İsa bin Muhammed al-Mervezi Türklerin Horasan'a sınırdaş en azametli üç unsuru diye tarif ettiği Oğuzlar, Tokuzoğuzlar ve Karlıklarda bu yağmur yağdırma âdeti olduğunu anlatırken Horasan valisi Davud bin Mansur al-Badgisi'nin bu hususta Oğuzların padişahı Cebbeye oğlu Balkık'tan nakillerini zikretmiş, o da bu rivayetleri ecdadından nakletmiştir. İsa bin Muhammed Taşkend'e (Şaş'a) geldiğinde bu rivayetleri Balkık'a istinaden nakletmiş, Taşkent bilginleri de kendi bildiklerini tıpkı Balkık'ın ecdadından öğrendiğinin aynı olduğunu söylemişler ve Balkık'ın bu meselelere kendilerine nisbeten daha

iyi vakıf olduğunu ilâve etmişlerdir. Herhalde bu rivayetler, Davud bin Mansur'un emareti zamânında Horasan'da olduğu gibi Taşkend'de de maruf olan Oğuz meliki Cabbuye, yani Yabgu oğlu Balkık olmuş, bununla Horasan emîri arasında görüşme vâki olmuştur.

İbn al-Fakih'in naklettiği rivayetlerin diğer mühim kısmı da, Sa'id bin al-Hasan al-Semerkandî'nin Türk şehirleri ve ayrı şehirler ahalisinin âdetleri hakkında verdiği malûmattır. Bunda Tokuzoğuzlardan, galiba Doğu Türkistan'daki Uygur şehirlerinden, Taşkend (Şaş) kuzeyindeki Mebus (yahut Sus), Diy, Suvar, Kharisem, Ugrus (ihtimal Ugruş), Kafkasya kuzeyinde Hazarlar ülkesindeki şehirlerden bahsedilmiştir. Sa'id bin al-Hasan'ın rivayetlerinin medeniyet tarihimiz bakımından ehemmiyetine "Umumî Türk tarihine Giriş," kitabımda da (s. 51) işaret etmiştim.

Son olarak İbn al-Fakih, Arap devletine tâbi olmıyan ve yahut Araplar henüz gelmediği sıralarda Horasan'da, ve Türkistan'da hükümler eden hükümdarların lâkaplarını nakletmiştir, ki İbn Khurdadbeh'in ve al-Biruni'nin eserlerinde Mucmel al-tavarih ve 'l-kısaş, ve sairede bulunan bu nevi Orta Asya hükümdarları lâkapları ile birlikte bu ülkelerde yarı müstakil, yahut federal münasabette bulunan feodalları öğrenmek bakımından büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.